

KONTRIBUTI I ALFABETIT DHE I FJALORIT TË «BASHKIMIT» NË LËVRIMIN DHE ZHVILLIMIN E GJUHËS SHQIPE

Ma. Marinela Prifti

Departamenti i Gjuhës Italiane
Fakulteti i Gjuhëve të Huaja, Universiteti i Tiranës
E-mail: marinela.prifti@unitir.edu.al

PËRMBLEDHJE

Objekt i këtij punimi është veprimtaria e shoqërisë «Bashkimi», përkatësisht hartimi i alfabetit (një element thelbësor për një gjuhë që shkruhet për herë të parë) dhe i fjalorit të saj. Për këtë qëllim, punimi zhvillohet në një perspektivë historike, ku qasja diakronike na mundëson të përshkruajmë sfondin historik (Hyrja) në të cilin kemi vendosur veprimtarinë e kësaj shoqërie dhe situatën e gjuhës shqipe në këtë moment historik. Punimi është konceptuar në pesë seksione, secila me një interes të veçantë mbi një çështje të caktuar: *Shqipja dhe alfabetet e saj para vitit 1879; Kongresi i Manastirit dhe alfabeti njësuës; Alfabeti i «Bashkimit» dhe kritika e kohës; Tradita e fjalorëve dygjuhësh deri në vitin 1908 dhe Fjaluer i Rii i Shcypes*. Secila më vete dhe të gjitha në kohezion me njëra-tjetrën, pjesët synojnë të risjellin një panoramë të qartë mbi rolin e alfabetit të «Bashkimit» në ruajtjen dhe lëvrimin e gjuhës shqipe, mbështetjen e tij në shkronjat latine si një mjet që i vë shqiptarët në kontakt me botën moderne perëndimore, ndërsa hartimin e fjalorit si një vlerë të shtuar në dialektologjinë dhe leksikografinë shqiptare dhe një lëndë të vlefshme për studimet mbi gjuhën shqipe dhe studimet krahasuese me gjuhë të tjera.

Fjalët çelës: alfabet i njësuar, alfabeti latin, debati mbi alfabetin, fjalori i «Bashkimit», Kongresi i Manastirit

ABSTRACT

The object of this paper is the activity of the society «Bashkimi», respectively the drafting of the alphabet (an essential element for a language written for the first time) and its vocabulary. For this purpose, the paper is developed in a historical perspective, where the diachronic approach enables us to describe the historical background (Introduction) in which we have placed the activity of this society and the situation of the Albanian language at this historical moment. The paper is conceived in five sections, each one with a special interest in a particular issue: Albanian language and its alphabets before 1879; Monastery Congress and the unifying alphabet; The alphabet of «Bashkimi» and the critique of that time; The tradition of bilingual dictionaries until 1908 and the New Dictionary of Shcypa. Each separately and all in cohesion with each other, the pieces aim to bring back the clear panorama on the role of the alphabet of «Bashkimi» in the preservation and delivery of the Albanian language, its support in Latin letters as a tool that puts Albanians in contact with the modern western world, while compiling the dictionary as an added value in Albanian dialectology and lexicography and a valuable subject for studies on the Albanian language and comparative studies with other languages.

Keywords: debate on the alphabet, Latin alphabet, Monastery Congress, unified alphabet, «Union» dictionary

Hyrje

Historia e çdo gjuhe nis atëherë kur ajo shkruhet, ka thënë Çabej²²¹. Kjo nuk do të thotë se historia e shqipes fillon me fiksimin e saj në shkrim, pasi deri atëherë ka mbijetuar si gjuhë e folur, por dokumentimi i saj në shkrim, sigurisht, që e ka një kohë lindjeje. Veç dokumentimit të vonët me shkrim, gjuha shqipe, u përball me vështirësi të shumta gjatë zhvillimit të saj. Për ta mbajtur gjallë dhe më pas për ta zhvilluar atë, janë angazhuar figura të shquara të popullit shqiptar, brenda dhe jashtë territorit të Shqipërisë, të profesioneve dhe formimeve të ndryshme: intelektualë, veprimtarë të lëvizjes kombëtare apo dhe klerikë të besimeve të ndryshme.

Kontributi i klerikëve katolikë shqiptarë në kulturën dhe gjuhën shqipe është i vërtetuar. Këtë e dëshmojnë veprat e tyre, të cilat janë një vlerë e shtuar në trashëgiminë letrare dhe gjuhësore shqiptare. Me shkrimet e tyre, bashkë me besimin fetar ata iu mësonin bashkatdhetarëve edhe gjuhën shqipe e cila në shekullin XV kërcënohej nga zhdukja, pasi deri në atë kohë mbijetonte vetëm si gjuhë e folur. Mund të përmendim Gjon Buzukun me *Mesharin* (1555), Pjetër Budin me *Doktrinën e Krishterë* (1618) dhe *Ritualin roman* (1621), Pjetër Bogdanin me *Çeta e profetëve* (1685), etj.²²² Jo më pak i vlerësuar është edhe kontributi i shoqërisë letrare «Bashkimi», të Shkodrës, e themeluar në vitin 1899. Pjesëtarë të saj ishin figura të shquara të kulturës dhe letërsisë shqipe si: Gjergj Fishta, Ndre Mjeda, Luigj Gurakuqi, por edhe klerikë të devotshëm si Prenk Doçi, Ndoc Nikaj, Jak Serreqi, Lazër Mjeda, Pashk Bardhi, Mark Shllaku, Dodë Koleci, Ambroz Marlaskaj të cilët, veç vokacionit fetar, kultivonin me pasion edhe atë patriotik. E fshehur nën petkun fetar (për kohën ishte e ndaluar ngritja e shoqërive kulturore), shoqëria zhvillonte veprimtari në dobi të çështjes kombëtare dhe të gjuhës e kulturës shqipe, në programin e të cilës ishin përcaktuar disa detyra: hartimi i një alfabeti, i një fjalori dhe i një gramatike të gjuhës shqipe, i një abetareje dhe teksteve mësimore, botim i letërsisë artistike apo nxjerrja e ndonjë periodiku.²²³

Sipas Justin Rrotës, kjo ishte shoqëria e parë në Shqipëri që themelohej enkas për t'u marrë sistematikisht me çështjen e gjuhës shqipe.²²⁴

221 Eqerem Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, Çabej, Tiranë, 2008, f. 10.

222 Gaetano Petrotta, *SVOLGIMENTO STORICO DELLA CULTURA E DELLA LETTERATURA ALBANESE. Studi di storia della letteratura Albanese*, Mirror, Palermo, 2003, f. 28.

223 Tomor, Osmani, *Udhë e shkronjave shqipe: histori e alfabetit*, Akademia e Shkencave, Tiranë, 2008, f. 412.

224 Justin, Rrota, *Për historinë e Alfabetit Shqyp*, Shtypshkronja Franceskae, Shkodër, 1936, f. 80.

Veprimtaria e shoqërisë «Bashkimi»²²⁵ nuk u ndal vetëm te alfabeti dhe fjalori i saj. Sipas pohimit të gjuhëtarit Jup Kastrati, veç prodhimtarisë, pjesa më e madhe e këtyre botimeve shquhen për gjuhën e pastër dhe një terminologji relativisht të mirë dhe mjaft të njësuar, e cila vazhdoi deri në Komisinë Letrare (1916).²²⁶

Shqipja dhe alfabetet e saj para vitit 1879

Para se të ndalemi te Fjalori i «Bashkimit», le të hedhim pak dritë mbi problemin e alfabetit, pasi është shumë e rëndësishme të theksojmë se kjo shoqëri kishte përpiluar një alfabet të vetin, i cili kishte një rëndësi jo të vogël në problemin e gjuhës shqipe në atë periudhë dhe në përpjekjet e mëdha që intelektualët dhe nacionalistët shqiptarë të kohës bënin për njësimin e alfabetit dhe lëvrimin e gjuhës shqipe.

Në periudhën para vitit 1879, në Shqipëri, gëlonin shumë alfabete të gjuhës shqipe, pasi çdokush që shkruante përdorte alfabetin e vet, fenomen që përveçse shkaktonte kaos te lexuesi shqiptar, ndikonte negativisht edhe në mbarëvajtjen e gjuhës shqipe, edhe në çështjen e unitetit kombëtar. Në Veri përdorej alfabeti i Autorëve të vjetër (Buzuku, Matranga, Budi, Bardhi, Bogdani)²²⁷. Bejtexhinjtë përdornin alfabetin arab (Nezim Frakulla, Sulejman Naibi dhe Hasan Zyko Kamberi, Muhamet Kycyku etj)²²⁸. Në Jug *Shoqata Biblike Joniane*, Korfuz (1824)²²⁹, *Bleta Shqiptare* e Thimi Mitkos²³⁰ dhe Kristoforidhi në veprat e tij përdornin alfabetin grek, të cilin e kishin plotësuar me disa shkronja konvencionale të sajura po mbi bazën e këtij alfabeti. Madje, ky i fundit, në tekste të shkruara në dialektin toskë në alfabetin e tij kishte futur edhe disa shkronja latine /b/, /d/, ndërsa në tekste që shkruante në dialektin gegë përdorte alfabetin latin ku kishte futur edhe disa shkronja greke /v, ð/, për /th, dh/. Nëse do të shtojmë këtu edhe alfabetet origjinale të Dhaskal Todrit, Naum Veqilharxhit, Hoxhë Tahsinit e Vasil

225 Vetë shoqëria «Bashkimi», në 10-vjetorin e themelimit të saj në gazetën *LA NAZIONE ALBANESE*, Pallagorio (Catanzaro), më 30 shtator 1908, viti XII, Nr.18, boton një afrikull me titull «Vllazënvët Shqypëtarë». Diftim, ku paraqet veprimtarinë 10-vjeçare të saj, programin, qëllimin si dhe veprat e botuara me alfabetin e saj. 31 vepra dhe 21 gazeta e revista. Në artikull shprehet gadishmëria e shoqërisë për bashkëpunim me shoqërinë e «Stambollit» dhe «Agimin» për hartimin e një alfabeti të përbashkët për të gjithë shqiptarët. Palok Lulash Daka, Tomor Osmani, Maks Gjinaj, *BIBLIOGRAFI PËR HISTORINË E ALFABETIT TË GJUHËS SHQIPE 1844-2008*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë, 2008, f. 50-51.

226 Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë, *Konferenca e parë e studimeve Albanologjike, 15 – 21 Nëntor 1962*, Tiranë 1965; f. 227. Jup Kastrati, Shoqëria «Bashkimi» e Shkodrës (1899).

227 Justin Rrota, *Për historin e Alfabetit Shqyp*, Shtypshkronja Franceskane, Shkodër, 1936, f. 65.

228 Roumen Daskalov & Tchavdar Marinov, *Entangled Histories of the Balkans – Volume One*, BRILL, Leiden, 2013, f. 494-495.

229 Robert Elsie, *Histori e Letërsisë Shqiptare*, Tiranë & Pejë: Dukagjini 1997, f. 68.

230 Po aty, f. 150.

Dhimitri Rusos, mund ta kuptojmë fare mirë situatën para së cilës mund të gjendej lexuesi shqiptar i kohës.²³¹

Për të dalë nga një situatë e tillë, në Stamboll, një grup patriotësh shqiptarë, vendosën për një alfabet të përbashkët, i njohur si «Alfabeti i Stambollit». Çështja e alfabetit hapi debat midis tyre pasi kishte mendime të ndryshme për llojin e alfabetit që do të përdorej. Kishte propozime për alfabetin arab, për alfabetin grek dhe për alfabetin latin. Në fund u vendos për alfabetin latin (me 36 shkronja) i cili u ndërtua mbi parimin *një shkronjë për një tingull*, nuk kishte dyshkronjësha, por kishte disa shkronja greke, çka e bënte mjaft kompleks dhe të vështirë për botim. Pavarësisht vështirësive, «Alfabeti i Stambollit» u përhap gjerësisht në Shqipërinë Jugore e të Mesme midis myslimanëve dhe ortodoksve, por edhe në koloni shqiptare të mërgimit në Stamboll, Bukuresht e Sofje. Me të u shtypën abetare, gramatika dhe libra të tjerë shkollorë. Me të shkruan vëllezërit Frashëri, Jani Vreto, të përkohëshmet «Drita» në Stamboll, «Drita» në Bukuresht dhe «Mbrothësia» në Sofje etj.²³²

Në vitin 1899 edhe shoqëria «Bashkimi» hartoi alfabetin e saj, i cili u bazua mbi sistemin e shkrimtarëve të vjetër, por aty ku për tinguj të veçantë të shqipes ata përdornin shenja të veçanta, autorët e «Bashkimit» përdorën bashkëtingëlloren glotale /h/, që çoi në formimin e bashkëtingëlloreve dyshe. Edhe Faik Konica ka ndjekur shembullin e alfabetit të «Bashkimit», edhe ai e përdori glotalen /h/ për të formuar shkronja dyshe, përdori /rh/ për /rr/ dhe /lh// për /ll/, /ç/ për /ç/ dhe /ñ/ për /nj/.²³³ Parimi bazë mbi të cilin u ndërtua alfabeti ishte që një fonemë mund të formohej nga dy shkronja. Ky parim ishte zbatuar më parë edhe nga autorët të vjetër shqiptarë apo edhe nga Zef Jubani e Pashko Vasa. Tomor Osmani gjen pika takimi midis alfabetit të «Bashkimit» dhe alfabetit të Zef Jubanit (1871). Sipas tij, midis tyre 25 shkronja janë të njëjta dhe 11 janë të ndryshme (/c/, /ç/, /gj/, /ll/, /nj/, /q/, /rr/, /x/, /xh/, /z/, /zh/). Me alfabetin e «Albanisë» të Faik Konicës (1897), 26 shkronja janë të njëjta dhe 10 janë të ndryshme (/c/, /ç/, /ll/, /nj/, /q/, /rr/, /x/, /xh/, /z/, /zh/). Ndërsa nga Pashko Vasa mendohet të ketë marrë /é/, /e/, /rr/, /sh/ për shkronjat /e/, /ç/, /rr/, /sh/ dhe nga Jubani /gh/, /gn/, /x/, për /gj/, /nj/, /z/, etj.²³⁴

Në librin e tij *Për historin e Alfabetit Shqyp*, Justin Rrota dallon disa karakteristika dhe vlera të fjalorit të «Bashkimit»²³⁵:

1. trajtimin sistematik të gjuhës;
2. mbështetjen në shkronjat latine;

231 Shaban Demiraj, Kristaq Prifti, *Kongresi i Manastirit*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë, 2008, f. 19-21.

232 Justin, Rrota, *Për historin e Alfabetit Shqyp*, Shtypshkronja Franceskane, Shkodër, 1936, f. 66-67.

233 Justin, Rrota, *Për historin e Alfabetit Shqyp*, Shtypshkronja Franceskane, Shkodër, 1936, f. 82.

234 Tomor, Osmani, *Udhë e shkronjave shqipe: histori e alfabetit*, Akademia e Shkencave, Tiranë, 2008, f. 415.

235 Justin, Rrota, *Për historin e Alfabetit Shqyp*, Shtypshkronja Franceskane, Shkodër, 1936, f. 80-82.

3. futjen e germës /h/ dhe krijimin e germave të reja dyshe /dh/, /th/, /sh/, /xh/, /zh/, /ch/ (ç), /gh/ (gj);
4. dyfishimin e zanoreve të gjata;
5. mungesën e zanores /ë/;
6. përdorimin e shkronjave latine /gn/ për /nj/, /nn/ për /nd/, /l/, /ll/, /ll/, /ts/ për /c/, /c/ për /q/;
7. zëvendësimin e germës /j/ me zanoren /i/;
8. vendosjen e theksit të mprehtë në zanoren /e/ të zëshme;
9. praktikitetin, pasi librat mund të shtypeshin në çdo shtypshkronjë;
10. rëndësinë e madhe që fjalori ka për dialektologjinë shqipe, pasi është i bazuar në të folmen e Shkodrës;
11. botimin e tij me financime austriake.

Megjithatë, hartuesit e alfabetit ishin të vetëdijshëm për mangësitë që ai kishte nga pikëpamja shkencore dhe nuk pretendonin se ishte «ma i miri e ma i përkryemi». Ai u përdor jo vetëm për tekste shkollore, por edhe nga shkrimtarë të të dyja dialekteve gegë (Gjergj Fishta, Luigj Gurakuqi) e toskë (Çajupi, Asdreni, Skiroi, Konica). Çfarë nuk dilte me alfabetin e Stambollit botohej me alfabetin e «Bashkimit».²³⁶

Vetëm dy vjet pas shoqërisë «Bashkimi», edhe shoqëria «Agimi», nën drejtimin e Mjedës, hartoi një alfabet i cili kishte gjetur mbështetjen e episkopatës katolike të Shkodrës dhe shumicës së priftërinjve. Edhe ky alfabet, si ai i Stambollit, u bazua në parimin një tingull një shkronjë, por eliminoi shkronjat greke të tij /v, ð/ dhe për të nxjerrë tinguj të posaçëm nga germat latine përdori theksin e mprehtë /ġ/ për /gj/, /k/ për /q/, /n/ për /nj/, ndërsa për zanoren /ë/ përdori /e/ e përmbysur /ə/ dhe për hundoret theksin e lakuar, cirkumflex /â/. Ky alfabet nuk ishte praktik në botim, për shkak të shkronjave, megjithatë me të u botuan disa tekste shkollore, kalendari «Dija» (1906), në Vjenë, fletorja «Dashamiri» në Trieste edhe ndonjë libër tjetër.²³⁷

Alfabetet e tjera me shkronja latine, por të ndryshëm midis tyre përdornin edhe Faik Konica, «Kombi» i Bostonit, «Besa», «Shqipëria», «Pellazgu» Disa intelektualë shqiptarë (si Pashko Vasa, Faik Konica, shoqëria «Bashkimi»), këmbëngulën që alfabeti të ishte praktik, pra të shtypej lehtë dhe u përpoqën ta mbajnë alfabetin e tyre sa më të afërt me ata në Evropën Perëndimore. Të tjerë zbatuan parimin “një tingull - një shkronjë” dhe përdornin shkronja nga alfabetet e tjera (vëllezërit Frashëri) ose diakritikë (shoqëria Agimi). Deri në këtë kohë, përdorimi i një alfabeti mbeti një zgjedhje individuale e secilit, pa mbajtur një qëndrim të qartë në debatin mbi alfabetin.²³⁸

236 Po aty, f. 81.

237 Justin Rrota, *Për historinë e Alfabetit Shqyp*, Shtypshkronja Franceskane, Shkodër, 1936, f. 86-87.

238 Roumen Dontchev Daskalov, Tchvdar Marinov, *Entangled Histories of the Balkans*, BRILL, London, 2013, f. 503.

Kongresi i Manastirit dhe alfabeti njësues

Në këtë situatë kaotike për gjuhën shqipe, dëshira dhe nevoja akute për një alfabet të njësuar i shtyu anëtarët e shoqërisë «Bashkimi» t'i bashkoheshin nismës për mbajtjen e një kongresi për zgjidhjen përfundimtare të çështjes së alfabetit. Kongresi u mbajt në qytetin e Manastirit, në Maqedoni, më 14-22 nëntor 1908. Në të morën pjesë tridhjetë e dy delegatë (laikë dhe klerikë) me të drejtë vote, midis tyre kishte shkrimtarë, studiues e publicistë, veprimtarë të lëvizjes kombëtare dhe klubeve shqiptare, si Gjergj Fishta, Luigj Gurakuqi, Ndre Mjeda, Dhimitër Buda, Mithat Frashëri, Hilë Mosi, Mihal Grameno etj. Veç tyre morën pjesë edhe tetëmbëdhjetë delegatë pa të drejtë vote, duke e shndërruar kështu kongresin në një kuvend mbarëshqiptar, pasi çështja e alfabetit nuk ishte vetëm gjuhësore, por ishte e rëndësishme edhe për të arritur unitetin kombëtar. Kongresi mori në shqyrtim: alfabetin e shoqërisë «Bashkimi», alfabetin e «Stambollit» dhe alfabetin e shoqërisë «Agimi».

Zgjedhja e një alfabeti njësues ishte shumë e vështirë dhe hapi debat të madh, prandaj u vendos të ngrihej një komision prej njëmbëdhjetë vetësh që të vendosnin për versionin përfundimtar. Me gjithë përçarjet, kundërshtitë dhe paaftësisë për të arritur një mirëkuptim (kujtojmë se debati për alfabetin zgjaste që nga vitet 1870) palët bashkoheshin në një pikë, që alfabeti të kishte për bazë shkronjat latine. Debatet ishin mbi dilemën se nga çfarë duhej të përbëhej alfabeti. A duhej të përmirësohej me shkronja të alfabeve të tjera? A duheshin përdorur diakritikët apo digrafet?²³⁹ Alfabeti duhej të ishte i ri, kombinim i tre alfabeve apo do adoptohej ndonjëri prej tyre?

Komisioni ra dakord për një alfabet të ri, me shkronja latine, të cilave t'iu jepej vlera fonetike në përputhje me kërkesat e gjuhës shqipe, por nuk ra dakord për disa shkronja për tingujt e shqipes që i mungonin latinishtes, si: /dh/, /gj/, /ll/, /nj/, /sh/, /th/.²⁴⁰ Në këto kushte, komisioni i përzgjedhur vendosi të mbështesë dy variante: një variant të ndryshuar të alfabetit të Stambollit dhe një alfabet latin, pothuaj të ngjashëm me alfabetin e shoqërisë «Bashkimi», që u konsiderua si më praktik për shtypjen e librave jashtë Shqipërisë.²⁴¹ Alfabeti i Manastirit, më shumë se për vlera shkencore shquhej për kompromisin, ai ishte një shartim i alfabetit të Stambollit me atë të «Bashkimit», ku ky i fundit kishte përparësi pasi ishte mbi bazën e shkronjave latine. Gjithashtu, për të ruajtur kompromisin u mor diçka edhe nga fjalori i De Radës. Sipas Justin Rrotës elementët kryesorë të këtij alfabeti të koalicionit ishin²⁴²:

239 Po aty, f. 503-504.

240 Demiraj, Shaban, Kristaq Prifti, *Kongresi i Manastirit*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë, 2008, f. 95-98.

241 Elsie, Robert, *Historical Dictionary of Albania*, Second edition, Jon Woronoff, Series Editor, Toronto, 2010, f. 89.

242 Po aty, f. 90.

1. nga alfabeti i «Bashkimit» (gegë): *dh, th, ll, rr, sh*;
2. nga alfabeti i «Stambollit» (toskë): *y, ç, c, q, z, x*;
3. nga alfabeti i De Radës (italo-shqiptar): *ë, gj, nj*.

Nisma për përcaktimin e këtij alfabeti të përbashkët sillte disa zhvillime pozitive për kohën: në lidhje me kulturën shqiptare, zgjeronte mundësinë e receptimit të njëtrajtshëm të saj në arealin shqipfolës, por jo vetëm, pasi bënte njësimin ortografik të kombit²⁴³; në lidhje me gjuhën, përfaqësonte më mirë fonetikisht zanoret dhe bashkëtingëlloret e shqipes; ndërsa baza e tij me shkronja latine lehtësonte kontaktet e shqiptarëve me jetën moderne dhe me mendimin e Evropës Perëndimore.²⁴⁴

Alfabeti i «Bashkimit» dhe kritika e kohës

Dalja e alfabetit të «Bashkimit» nxiti polemika edhe në shtypin shqiptar të kohës, botuar jashtë vendit. Në revista e periodikë kishte shkrime që e miratonin dhe shkrime që e kritikonin. Më poshtë, në vijë kronologjike, po japim disa vlerësime që bëheshin në shtypin e kohës për fjalorin e «Bashkimit».

Në revistën «Albania» të Faik Konicës, në Bruksel, në vitin 1899, është botuar shkrimi «TË RA: Shoqëria e Bashkimit», ku në faqen 101 të tij njoftohet së shoqëria «Bashkimi», e themeluar në Shkodër, kishte hartuar një abece (alfabet) që ndryshon pak nga ai i «Albanias», dhe se me marrëveshje synojë afrimi midis këtyre dy alfabeleve. Ndërsa në vitin 1900, në nr.17 të revistës «Albania e vogël», në Bruksel, në faqen 4 të saj njoftohet mbi adoptimin e alfabetit të shoqërisë «Bashkimi» në të përkohshmet «Albania» dhe «Albania e Vogël».²⁴⁵ Nga sa shihet, Faik Konica ishte një nga mbështetësit e tij. Duke analizuar alfabetet e deriatëhershme ai gjykonte se alfabeti i Autorëve të vjetër të Veriut kishte të meta, disa shkronja të tij nuk gjendeshin në shtypshkronja dhe se nuk ishte i mjaftueshëm për toskërishten. Ndërsa alfabetin e Stambollit e gjente të papërshtatshëm për të qenë alfabeti njësues i shqipes, pasi kishte shumë të meta, përzierje shkronjash greke, sllave e latine. Si përfundim, megjithëse me të meta, për Konicën më i përshtatshëm ishte alfabeti i «Bashkimit».

Veç mbështetjes dhe miratimit, alfabeti i «Bashkimit» kishte edhe kundërshtarë të cilët shprehnin mendimin në shtypin e shkruar. Atdhetari i Kosovës (pseudonimi i Mati Logorecit), në artikullin *Mennime përmi shkrim të gjuhës kombëtare*, në revistën Albania, Bruksel, 1900, Viti IV, Nr. 1, e quante shoqërinë «Bashkimi» të Shkodrës «Shoqnia e t'shpërndamit e t'degamit të gjuhës» dhe njëkohësisht kritikon alfabetin

243 Lloshi, Xhevat, *Rreth alfabetit të shqipes: me rastin e 100-vjetorit të Kongresit të Manastirit*, Logosa, Shkup, 2008, f. 25.

244 Po aty, f. 27.

245 Palok Lulash Daka, Tomor Osmani, Maks Gjinaj, *BIBLIOGRAFI PËR HISTORINË E ALFABETIT TË GJUHËS SHQIPE 1844-2008*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë, 2008, f. 26-27.

e saj.²⁴⁶ Ndërsa në korrespondencën e botuar në gazetën *LA NAZIONE ALBANESE* Pallagorio (Catanzaro), 1904, viti VIII, Nr.12 një letër e monsijnor P. Guerinit, arqipeshkv i Shkodrës, njoftonte se kishte mbajtur një banket me pjesëmarrjen e shumë perlatëve të Shkodrës dhe Durrësit, me qëllim që të krijonin një bllok unik rreth alfabetit të Mjedës dhe kundër alfabetit të «Bashkimit».²⁴⁷

Holger Pedersen pëlqente botimet e «Bashkimit», por si alfabet zgjidhte atë të revistës «Albania». Kujtojmë këtu se «Albania», në vitin 1899 dhe 1901 ishte shprehur për afrim dhe adoptim të alfabetit të «Bashkimit», ndërsa në vitin 1904, në artikullin me titull *Problemi i shkrimit të gjuhës shqipe, i vënë në vend të vërtetë të tij*, botuar në numrin 12 të revistës «Albania» të Londrës, pohon se do t'i hiqte edhe ato pak dallime që kishte në disa shkronja me alfabetin e «Bashkimi», duke qenë se ai qe pranuar nga një pjesë e mirë e shqiptarëve, dhe, veç Shkodrës qe përhapur edhe në Elbasan, Stamboll, Rumani etj.

Alfabetin e «Bashkimit» e mbështeste edhe Asdreni. Në një shkrim të revistës «Albania», në Londër (1905), me titull *Çështja e alfabetit*, Asdreni pohonte se gjuhës shqipe i nevojitej një alfabet me shkronja latine dhe se më i përshtatshëm i dukej ai i shoqërisë «Bashkimi».

Por alfabeti i «Bashkimit» i kishte kaluar kufijtë edhe drejt Italisë. Në artikullin *Questioni ortografike* [Çështje drejtshkrimore], në gazetën *LA NAZIONE ALBANESE*, Pallagorio (Catanzaro) 1904, që trajtonte çështje të alfabetit të shqipes dhe drejtshkrimit, shoqëria «Bashkimi» konsiderohej si një nga tre institucionet më të rëndësishme për gjuhën shqipe, bashkë me revistën «Albania» e Londrës dhe «Shqiptari» i Bukureshtit, alfabetet e të cilave janë bazuar në shkronjat latine. Autori i shkrimit shprehte parapëlqimin për alfabetin e «Bashkimit» dhe këshillën që të plotësohej me siglat *mb*, *nd*, *dxh*.²⁴⁸

Alfabeti i «Bashkimit» gjeti mbështetje edhe nga shqiptarët e Amerikës. Kështu, Dok Sula (pseudonimi i Aleksandër Xhuvanit) në artikullin *Çështja e Abesë*, Kombi, Boston, 1907, vëll. II, Nr.37, pohonte karakterin indoevropian të gjuhës shqipe dhe në lidhje me alfabetet vihej në favor të atij të shoqërisë «Bashkimi». Duke sqaruar arsyet e këtij pëlqimi këshillon edhe disa ndryshime (ndërrime shkronjash /c, x, xh, dxh/ me /kj ose q, z, zj, zh, dz) me qëllim që të bëhej më i përshtatshëm.²⁴⁹

246 Po aty, f. 27.

247 Po aty, f. 35.

248 Po aty, f. 31-36.

249 Po aty, f. 44.

Tradita e fjalorëve dygjuhësh deri në vitin 1908

Në vitin 1908, shoqëria «Bashkimi», hartoi *Fjaluer i Rii i Shcypes*. Nën pushtimin osman fjalorët shërbyen për të ruajtur dhe kultivuar gjuhën shqipe dhe bashkë me tekstet e tjera (përkthime apo përshtatje liturgjike, poezi) formonin lëndën e parë letrare shqiptare. Hartimi i fjalorit «Bashkimi» u bë nën dritën e programit të Rilindjes Kombëtare për kultivimin e gjuhës shqipe të shkruar letrare dhe zhvillimit të studimeve albanistike.²⁵⁰

Ky fjalor ka disa pararendës: fjalorin latinisht-shqip të Frang Bardhit *Dictionarium latino-epiroticum, una cum nonnullis usitationibus loquendi formulis* (1635), me 5640 zëra latinisht të përkthyer në shqip, përfshirë edhe një shtojcë me pjesë të ligjëratës, me proverba dhe me dialogë. Në parathënien e veprës së vet Bardhi pohon se qëllimi i hartimit të këtij fjalori është ruajtja e gjuhës shqipe nga “bastardimet” dhe ndihmesa për klerin e Kishës së Shenjtë Katolike që të mësonte latinishten.²⁵¹ Pas tij u hartuan edhe 100 fjalorë të tjerë, gjysma e të cilëve as që u botuan ndonjëherë. I konsideruar si zanafilla e leksikografisë shqiptare, fjalori i Frang Bardhit, ka qenë një nga burimet e fjalorit të «Bashkimit».

Fialuur i voghel, sccō p e ltinisct është hartuar nga Jak Junku dhe është botuar në Shkodër, në vitin 1895, me 200 faqe. Në parathënien e tij Junku ka pohuar se e ka hartuar fjalorin me qëllimin që të gëzojë misionarët italianë, të cilët shpesh kanë promovuar interesat e Zotit dhe Kishës së tij në Shqipëri.²⁵² Struktura e tij përbëhet nga një parathënie, katër pasqyra (e para, ka shpjegime të tipit fonetik për mënyrën se si shqiptohen tingujt; e dyta, për emërtimet gramatikore; e treta, për termat shkencor; e katërta, për simbolet dhe shpjegimet e shkurtimeve) dhe glosari. Fjalët në shqip janë në trajtën e pashquar, ndjekur nga trajta e shquar, shënimet gramatikore, trajta e shumësit dhe në fund fjalët gjegjëse në italisht. Për mbiemrat (në rastin kur janë të nyjshëm) pas trajtës përfaqësuese jepen nyjet e mbiemrit, shënimi gramatikor dhe fjala gjegjëse në italisht. Për të gjitha fjalët ndiqet gati e njëjta skemë, që nga sa duket është fare e thjeshtë. Edhe ky fjalor është shfrytëzuar nga autorët e fjalorit të «Bashkimit» si burim për vjeljen e literaturës.

Në vitin 1904 u botua *Lexikon tës albanikës glossesi (Fjalori i gjuhës shqipe)*, i Konstandin Kritoforidhit, pas vdekjes së tij, i bazuar në shkronjat greke, një lloj specifik i fjalorit shqip, që gjithashtu njëherazi shërbeu si fjalor dygjuhësh. Kjo trashëgimi e leksikografisë shqiptare, e ruajtur në dorëshkrime, ka qenë në fjalorë dygjuhësh apo shumë gjuhësh. Sipas Xhevat Lloshit, një fenomen i tillë ka ndodhur edhe në vende të

250 Xhevat Lloshi, *Compiling and Editing Bilingual Dictionaries in Albania*, BUDALEX, 1990, f. 479-487.

251 Robert, Elsie, *Historical Dictionary of Albania, Second edition*, Jon Woronoff, Series Editor, Toronto, 2010, f.33.

252 Junku, Jak, *Fialuur i voghel, sccō p e ltinisct*, Shkodër, 1895, f. V.

tjera, por në Shqipëri kishte disa arsye të veçanta²⁵³:

së pari, fjalorët ishin mjeti për të ruajtur dhe kultivuar gjuhën shqipe, kur ajo kërcënohej nga zhdukja gjatë sundimit otoman;

së dyti, zhvillimi i gjuhësisë historike - krahasuese, e cila tërhoqi interesin e gjuhëtarëve evropianë në gjuhën shqipe, nxiti krijimin e fjalorëve, (bashkëpunim i Kostandin Kristoforidhit me Johann Georg von Hahnin për hartimin e fjalorit të tij);

arsyeja e tretë është politike, hartimi i fjalorëve është mbështetur nga fuqitë evropiane, të cilat interesoheshin për fjalorët dygjuhësh, sepse përmes tyre përpiqeshin të përhapnin gjuhën e tyre për të rritur ndikimin në Shqipëri.

Kujtojmë këtu mbështetjen që dhanë austro-hungarezët apo italianët për botimet e teksteve të shoqërisë «Bashkimi» apo «Agimi».²⁵⁴

Në këtë situatë filluan të botoheshin fjalorë dygjuhësh për italishten, anglishten, gjermanishten, por duke veçuar fjalorin e Kristoforidhit, fjalorët e tjerë mbështeteshin në një bazë të ngushtë dialektore. Nga sa shohim, fjalorët pararendës janë hartuar me qëllim që t'u vinin në ndihmë misionarëve të huaj për të përhapur besimin fetar në Shqipëri.

Fjaluer i Rii i Shcypes

Fjaluer i Rii i Shcypes është produkt i veprimtarisë kulturore dhe gjuhësore të shoqërisë «Bashkimi» dhe i alfabetit që hartoi kjo shoqëri. Për hartimin e tij dhanë kontributin e tyre Dodë Koleci, Gjergj Fishta, Mark Shllaku, Pashk Bardhi, Mihal Bushati, Gjergj Koleci e Ndoc Nikaj²⁵⁵. Ai u përdor për tekste shkollore të shkollave katolike subvencionuar nga qeveria austro-hungareze, pasi përpjekjet e shqiptarëve për të njësuar alfabetin e tyre dhe përdorimin e gjuhës kombëtare në shkolla përkonin me interesat e politikës austro-hungareze për të forcuar ndikimin e saj në Shqipëri.²⁵⁶ Ky

253 Xhevat, Lloshi, *Compiling and Editing Bilingual Dictionaries in Albania*, BUDALEX, 1990, f. 479-480.

254 Në artikullin “La questione dell’alfabeto albanese”, [Çështja e alfabetit të shqipes], botuar në gazetën *LA NAZIONE ALBANESE*, Pallagorio (Catanzaro), më 15 nëntor 1901, nga Ali Efendi (pseudonim), bëhej e ditur se Shoqëria «Bashkimi» ishte themeluar në Shkodër dy vjet më parë me iniciativën e qeverisë austriake, dhe se e inkurajuar nga konsulli austriak Ippen kërkon t’ua imponojë alfabetin e saj të gjitha shkollave të Shqipërisë së Epërme. Palok Lulash Daka, Tomor Osmani, Maks Gjinaj, *Bibliografi për historinë e alfabetit të gjuhës shqipe 1844-2008*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë, 2008, f. 29.

255 Xhevat Lloshi, *Parathënie e botimit anastatik në «Fjalori i Bashkimit»*; *botim anastatik i “Fjaluer i Rii i Shcypës”*: *perbâam Préie Shocniët t’Bashkimit*/përg. Nikë Ukgjini, Frano Kulli, Gjergj Fishta, 2008, f. VI.

256 Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton University Press, 1967, f. 275.

fjalor konsiderohet nga të parët fjalorë dygjuhësh, pasi shumë fjalë të tij shpjegohen vetëm përmes italishtes. Ai ka 538 faqe dhe përmban 13482 fjalë (10017 prej të cilave gjenden edhe në *Fjalorin e gjuhës së sotme shqipe* të vitit 1980).²⁵⁷ Lënda e tij është bazuar në të folmen e shkodrane, në trashëgiminë e veprës së shkruar nga Autorët vjetër të Veriut, por edhe nga studiues të huaj dhe albanologë.

Po cësim n'drite ket fialuer m' t' tsillin kémi mlédhe mâa t'shumen, saa ku kémi muite, t'atyné fialvé sikursé flitén nneper ghytété, fusha e malé t'dashtunés atmés s' one. Mas ktyné, kémi pase kuidés me shtû mrênne edhê ato ci ghinnén t' shtypuna n' libra, n' fialore e n' shkrimé t' shnnrichemvé diétarevé t' one e t' hueivé ci acme xélle iâne munnue me i dhâne shkelzim e hiiéshii giuhes s' one, sikursé Dom Piéter Budi, Êmx. Frang Bardhi, Êmx. Piéter Bogdani, Gustav Meyer-i, Ate Iake Iungg-u, Konstantin Kristoforidhi, e disaa tière t' tashém edhè mâa. Fialet t' cituna rishtas e t' perbâamé, saado ci shifén shpesh sidomos nneper flétoré e viérsha, pak se dukén e u iémi rueitun tui i paa giasen me i lâne per gni tiéter t' shpallun mâa t' péshuem t' ktii Fjalorit t' Bashkimit.²⁵⁸

Qëllimi parësor i hartuesve të *Fjaluer i Rii i Shcypes*, ka qenë krijimi i një fjalori shqip, siç e përcakton edhe titulli i veprës, por duke qenë se shumë fjalë shpjegohen vetëm në italisht fjalori është konsideruar si dygjuhësh. Në parathënie, autorët kanë shprehur besimin se me zhvillimin e gjuhës, kur të bëhet ribotimi i tij nuk do të jetë më nevoja për përkthimet në italisht. Pra metagjuha e fjalorit është shqipja, por shpjegimet janë në shqip dhe italisht, ndërsa ka edhe fjalë që iu mungon shpjegimi në shqip dhe shpjegohen vetëm në italisht.

Në strukturën e fjalorit përveç zërave të tij ka edhe tri pasqyra për të lehtësuar përdorimin e fjalorit, të cilat japin informacion në tri nivele: sociolinguistik (pasqyra e parë, parathënia jep shpjegime për mbledhjen e leksikut, se ai është bazuar në gjuhën e folur të Shkodrës, por edhe të shkruar në veprat e Autorëve të vjetër shqiptar, si: Pjetër Budi, Frang Bardhi, Pjetër Bogdani dhe studiuesve të huaj të shqipes si Gustav Majeri, Jak Junku etj); thjesht gjuhësore (pasqyra e dytë, jep disa vëzhgime mbi sasinë e shkronjave gjithsej 34 nga të cilat 6 zanore dhe, pozicionet e theksit, llojet e tij dhe përdorimet), dhe gjuhësore - kulturore (pasqyra e tretë, shpjegon simbolet dhe fjalët e shkurtuara). Fjalori përfundon me një shtojcë.

Shumë interesante është pasqyra që shpjegon shkurtime të fjalëve, sepse sjell një vlerë në leksikologjinë dhe dialektologjinë shqiptare për mënyrën se si emërtoheshin në atë kohë klasat e fjalëve:

257 Xhevat Lloshi, *Compiling and Editing Bilingual Dictionaries in Albania*, BUDALEX, 1990, f. 479-487.

258 “PARATHËNIË në FIALUER i Rii i Shcypés”, «Fjalori i Bashkimit»: botim anastatik i «Fialuer i Rii i Shcypés»: perbâam Préie Shocniét t'Bashkimit/përg. Nikë Ukgjini, Frano Kulli, Gjergj Fishta, 2008, f. V.

vm. - vétpasuer mashkulluer (emër mashkullor);
 vf. - vétpasuer fémnuer (emër femëror);
 va. – vétpasuer asgnânxe (emër asnjnës);
 persh. – pershtueshem (mbiemër);
 persh. m. - pershtueshem mashkulluer (mbiemër mashkullor);
 persh f. - pershtueshem fémnuer (mbiemër femëror);
 persh. – pershtueshem asgnânxe (mbiemër asnjnës);
 parf. – parftillik (ndajfolje);
 shum. – shumuer (shumës);
 vech. – véchuer (njëjës);
 lidh. – lidhtoré;
 ftvep. – ftillik vépruer (folje veppure);
 ftas. – ftillik asgnânxe (folje anjëanëse);
 ftvepas. - ftillik vépruer asgnânxe (folje veppure asnjnëse);
 ftper. – ftillik perpaltuer (folje refleksi);
 ft. – ftillik (folje).

Ajo që bie në sy është numri i madh i fjalëve të huazuara. Rreth 1440 janë vlerësuar turqizmat, gati 12 për qind të lëndës. Xhevat Lloshi (në parathënien e Fjalorit të «Bashkimit», botimi anastatik i vitit 2008), pohon se disa nga recensuesit e kanë vlerësuar si një të metë të fjalorit dhe kanë kërkuar heqjen e tyre, por sipas tij autorët i kanë evidentuar dukshëm fjalët e huazuara dhe pastrimi i tij nga të gjitha fjalët e huaja nuk do të ishte veprimi më i dobishëm. Jashtë fjalorit janë lënë neologjizmat me synimin për t'u futur në një ribotim të fjalorit, por ky synim nuk u realizua dot.

Fjalori kodifikoi leksikun e shqipes dhe përbën një vlerë të shtuar të leksikologjisë shqipe. Ai përfshin një lëndë deri diku të zgjedhur. Fjalët jepen në çerdhen e tyre, d.m.th emri, mbiemri, folja, ndajfolja, emrat foljorë nga e njëjta rrënjë p.sh., *ashpër* (*i, e, t'*), *ashprim-* *i*, *ashproj*, *ashpruem* (*i, e, t'*), *ashpruemit* (*t'*)²⁵⁹ etj. Në fjalësin (glosarin) e tij, si kriter i renditjes së fjalëve është përdorur rendi i zakonshëm, pra fjalët janë vendosur sipas rendit alfabetik. Fjalët janë vënë në trajtën përfaqësuese të tyre dhe janë shoqëruar me shënimet gramatikore për pjesën e ligjëratës:

emrat (vm, vf, va, shkurtimet për emrin mashkullor, femëror dhe asnjnës) janë vënë

259 Thomai, Jani, *Leksikologjia e gjuhës shqipe*, TOENA, Tiranë, 2006, f. 319.

në rasën emërore numri njëjës, trajta e pashquar, më pas vjen trajta e shquar ndjekur nga shënimet gramatikore dhe në fund trajta e shumësit dhe shpjegimi në italisht p.sh., **Arke**, a, vñ. shum. arke-t, josë arka-t. cassa; **Burre**, i, vñ. shum. burra-t. Uomo: personaggio; **Mialte**, i, mialte, a e mialte-t, vñ. vñ. e va. shum. mialta-t. Miele.

mbiemrat (persh., shkurtimi për mbiemrin), janë vënë në trajtën e numrit njëjës të gjinisë mashkullore dhe në kllapa janë vendosur nyjet për mbiemrat e nyjshëm, p.sh., **Bleert**, (i, e, t'), persh. Verde, il verdeggiare; **Bukur** (i, e, t'), persh. Bello-a; **Dukshem**, (i, e), persh. Appariscende, di bella presenza, visibile; **Ghélber**, (i, e), persh. Verde.

Foljet (ft., shkurtim i foljes), janë vënë në mënyrën dëftore, në kohën e tashme, numri njëjës, veta e parë, më pas trajta e vetës së dytë, ndjekur nga trajta plotësuese e të kryerës së thjeshtë, shënimet gramatikore dhe në fund fjala gjegjëse në italisht bashkë me sinonimet nëse ka, p.sh., **Bertas**, bertéte, bertita, me bertite fivép.as. gridare, sgridare, strillare; **Flas**, flet, fola, me e m'u fole, fivép. i paa perm. Parlare; **Kshilloi**, on, ova, me e m'u kshillue, fivép. Consigliare; **Pùnoi**, on, ova, me e m'u pùnue, fivép. Lavorare, operare.

Fjalët e paeptueshme janë vendosur në formën e tyre të vetme shoqëruar nga shënimet gramatikore dhe shpjegimet në italisht, p.sh., ndajfoljet (parf., shkurtimi për ndajfoljen), **Fort**, parf. Moltissimo; **Kshtu** e keshtù, parf. In questo modo così.; **Pupthin**, parf. “Me ktsye a me etse”. Saltare o camminare a piè pari. Lidhëzat (lidh., shkurtimi për lidhëzat), p.sh.,, As, lidh. në; Por, lidh. Ma, solamente; Porsaa, lidh. Appena che, tosto che; Si, lidh. Come.

Veç shënimeve gramatikore, për fjalët e huazuara janë përdorur edhe simbole të veçanta (I) për italianizmat, p.sh., **Loilé** e lolé, persh. ci s'nnerrulét. (I), e mârre. Folle, pazzo; **Lokande**, a, vñ. shum. lokanda, t. (I). Locanda; T për turqizmat, p.sh., **Bichak**, u, vñ. shum. bichake, t. T. brisk, u; **Hardxh**, i vñ. shum. hardxhé, t. T.; S për sllavizmat, p.sh., **Ponise**, (S) (me m'u ponise), fivép.; **Kral**, i, vñ. shum. kralat, t. (S.) Rregh, i: Mret, i. Re. Janë përdorur simbole të tjera si: një pikëpyetje për fjalë që nuk ia dinin etimologjinë, p.sh., Posi? Parf. Come no?; **Shafaiét**, i, vñ. shum. shafaiéta, t(?). Gni fare mullagét e madhe. Malvone.

Janë përdorur shënime për të shpjeguar nga është marrë fjala, pasi në parathënie autorët kanë shpjeguar që, veç gjuhës së folur në fshat e në qytet, leksiku është vjelë edhe nga fjalorë pararendës si: (B) për Frang Bardhin, p.sh., **Cémal**, i, vñ. shum. cemala, t. (B.) Banditore; (Bu.) për Pjetër Budin, p.sh., **Aty**, parf. di, perfino. Aty e shtëta: perfino la bestia. (Bu.); (Bog.) për Pjetër Bogdanin, p.sh., **Kumét**, i, vñ. shu., Kumété, t. (Bog.) Notizia dhe (Kri.) për Konstandin Kristoforidhin.

Fjalori është organizuar sipas kësaj skeme fikse: fjala në trajtën e pashquar, trajta e shquar ose nyja formuese e mbiemrit, shënimet gramatikore, trajta e shumësit, shkurtimi i emrit të autorit nga është vjelë fjala, pas tyre në rastin e fjalës së huazuar vendoset simboli përkatës, shpjegimi në shqip ose sinonimet dhe në fund shpjegimi apo sinonimet në italisht dhe shembuj. Fjalët e huazuara dallohen nga simbolet: I – për fjalët italiane; S – për fjalët sllave; T – për fjalët turke; ? (!) – për fjalët që mund të kenë ardhur nga

gjuhë të tjera dhe ??? – për fjalë që nuk iu dihet domethënia. Jo të gjitha fjalët e fjalorit i përmbajnë këto elemente, por në përgjithësi ruhet ky rend.

Ndonëse është shkruar për marrësin shqiptar, për ata që nuk kanë njohuri të italishtes, ky fjalor ishte i padobishëm. Megjithatë, hartimi i këtij fjalori ishte një ngjarje e madhe për kulturën shqiptare, por edhe për ata individë që dëshironin të mësonin italishten. Ai iu mundëson lexuesve shqiptarë të lexojnë dhe shkruajnë në gjuhën italiane. Edhe pse drejtshkrimi dhe drejtshqiptimi i fjalorit pasqyrojnë të folmen e Shkodrës, ai vlerësohet për përpjekjen për t'u ngritur mbi dialektet dhe për të filluar bashkimin gjuhësor.²⁶⁰

Në 100-vjetorin e Fjalorit të shoqërisë «Bashkimi», në vitin 2008, ka dalë botimi anastatik i tij në parathënien e të cilit Xhevat Lloshi veçon disa vlerësime për fjalorin:

- vjeljen e literaturës si metoda themelore e leksikologjisë moderne;
- prirjen drejt normatizimit;
- përpjekjen për të gjetur barasvlerëse shqipe për turqizmat;
- përfshirjen e varianteve për të mos lënë jashtë fjalë që nuk i përkisnin shkodranishtes;
- mospërcaktimin e prejardhjes krahinore, çfarë nxjerr si qëllim parësor të autorëve pasurinë e gjuhës shqipe;
- përpjekjen për të dhënë togfjalësha;
- praninë e shprehjeve idiomatike;²⁶¹

Fjalorë të tjerë shqip-italisht me më shumë njësi leksikore dhe frazeologjike janë hartuar në vitet pasues nga të cilët mund të përmendim:

- *Dizionario albanese-italiano e italiano-albanese: il nuovo "Jungg"* (Fjalori shqip-italisht dhe italisht-shqip) i Fulvio Kordinjanos, botuar në Milano, 1930.

- *Dizionario Albanese-Italiano* (Fjalori shqip-italisht) i Anxhelo Leotit, me rreth 30.000 fjalë dhe 2500 proverba, botuar në Romë, Instituti për Evropën Orientale, në vitin 1937 i cili, sipas Norbert Joklit, nuk është thjesht një listë fjalësh, por një pasqyrë besnike e gjuhës shqipe dhe e zhvillimeve të saj pas shpalljes së Pavarësisë dhe ka përfshirë edhe fjalë që nuk ishin në fjalorët para tij. Është bazuar në dialektin toskë, por ka edhe fjalë nga dialekti gegë.²⁶²

- *Fjalori i arbëreshëve të Italisë shqip-italisht* me rreth 20.000 fjalë nga Emanuel Xhordano, botuar në vitin 1963;

- *Vocabolario albanese-italiano. Fjalor shqip-italisht* nga Carmen B. Massolini dhe Ubaldo Buttafava, botuar në Romë nga shtëpia botuese A. Signorelli, 1979;

260 Brunilda Dashi, *Italianismi nella lingua Albanese*, Edizioni Nuova Cultura, Roma, 2013, f. 4.

261 Xhevat Lloshi, *Parathënie e botimit anastatik në «Fjalori i Bashkimit»: botim anastatik i «Fjaluer i Rii i Shcypës»: perbâam Prëie Shocniët i 'Bashkimit/* përg. Nikë Ukgjini, Frano Kulli, Gjergj Fishta, 2008, f. IX.

262 Gabriele Mazzitelli, *Le pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale: Catalogo storico* (1921-1944), Firenze University Press, Firenze, 2016, f. 206.

- *Fjalor shqip-italisht. Dizionario albanese-italiano* nga Zef Simoni dhe Ferdinand Leka, botuar nga Çabej MÇM; Besa në vitin 1995;
- *Fjalor shqip-italisht: 27.000 fjalë* nga Abedin Preza, botuar në vitin 1996;
- *Fjalor shqip-italisht: rreth 30.000 fjalë. Vocabolario Albanese-italiano: circa 30.000 parole* nga Myzafer Kallajxhi dhe Nimete Karamani, botuar nga shtëpia botuese Toena; Botimet Enciklopedike, në vitin 1998;
- *Fjalor shqip-italisht: rreth 20.000 fjalë, Vocabolario Albanese-italiano: circa 20.000 vocaboli* nga Fatmir Toçi dhe Shpëtim Çuçka nga shtëpia botuese Toena, në vitin 2001;
- *Fjalor shqip-italisht: rreth 40.000 fjalë* nga Zef Simoni dhe Ferdinand Leka, botuar nga shtëpia botuese Infbotues, në vitin 2003;
- *Fjalor i madh shqip-italisht: 50.000 fjalë, 145.000 shembuj dhe shprehje, 1080 fjalë të urta* nga Abedin Preza dhe Ervin Preza, botuar nga shtëpia botuese Elena Gjika në vitin 2005;
- *Fjalor shqip-italisht italisht-shqip: rreth 15.000 fjalë* nga Luan Kaceli, botuar nga shtëpia botuese Ada, në vitin 2006.

Përfundime

Në vitin 1899, u themelua shoqëria letrare «Bashkimi», e Shkodrës, pjesëtarë të së cilës ishin figura të shquara të kulturës dhe letërsisë shqipe, por edhe të klerit katolik. Në programin e saj, shoqëria kishte përcaktuar disa detyra: hartimin e një alfabeti, të një fjalori dhe një gramatike të gjuhës shqipe, të një abetareje dhe teksteve mësimore, si dhe botimin e letërsisë artistike apo nxjerrjen e ndonjë periodiku. Themelimi i shoqërisë e gjeti gjuhën shqipe në vështirësi për mbijetesë, lëvrimi dhe shkrimi i të cilës pengohej edhe nga shumësia e alfabeve që ishin në përdorim. Në Veri përdorej alfabeti i Autorëve të vjetër, bejtexhinjtë përdornin alfabetin arab, ndërsa Thimi Mitko dhe Kristoforidhi, në Jug, përdornin alfabetin grek. Kësaj liste mund t'i shtojmë edhe alfabetet origjinale të Dhaskal Todrit, Naum Veqilharxhit, Hoxhë Tahsinit e Vasil Dhimitri Rusos, çka e çorientonte lexuesin shqiptar të kohës.

Në përpjekje për të zgjidhur këtë problem, patriotët shqiptarë në Stamboll, vendosën për një alfabet të përbashkët (Alfabeti i Stambollit), alfabet latin me 36 shkronja, ndërtuar mbi parimin *një shkronjë për një tingull*. Në vitin 1899, shoqëria «Bashkimi» hartoi alfabetin e saj të bazuar mbi sistemin e shkrimtarëve të vjetër. Dy vjet pas alfabetit të «Bashkimit», edhe shoqëria «Agimi», nën drejtimin e Mjedës, hartoi një alfabet të bazuar në parimin *një tingull një shkronjë*. Deri në këtë kohë, përdorimi i një alfabeti mbi një zgjedhje individuale e secilit, pa mbajtur një qëndrim të qartë në debatin mbi alfabetin.

Çështja e alfabetit u bë shumë problematike dhe për ta zgjidhur atë u vendos thirrja

e Kongresit të Manastirit (14-22 nëntor 1908), synimi i të cilit ishte njësimi i alfabetit. Pjesë e nismës për alfabetin u bë edhe shoqëria «Bashkimi», por jo vetëm si pjesë e debatit, por edhe si ofruese e njërit prej tre modeleve që prezantoi ky Kongres. Dy variantet e tjera që Kongresi mori në shqyrtim ishin alfabeti i «Stambollit» dhe ai i shoqërisë «Agimi». Për caktimin e një alfabeti njësues kishte tre mundësi: një alfabet i ri, një kombinim i tre alfabeleve ose përshtatja e ndonjërit prej tyre. Komisioni ra dakord për një alfabet të ri, me shkronja latine dhe doli me dy variante: një variant të ndryshuar të alfabetit të Stambollit dhe një alfabet latin, pothuaj të ngjashëm me alfabetin e shoqërisë «Bashkimi», që u konsiderua si më praktik për shtypjen e librave jashtë Shqipërisë. Gjithashtu, për të ruajtur kompromisin u mor diçka edhe nga fjalori i De Radës. Elementët kryesorë të këtij alfabeti të Manastirit ishin: *dh, th, ll, rr, sh* nga alfabeti i «Bashkimit»; *y, ç, c, q, z, x* nga alfabeti i «Stambollit»; dhe *ë, gj, nj* nga alfabeti i De Radës. Ky alfabet sillte disa zhvillime pozitive për kohën: i përfaqësonte më mirë fonetikisht zanoret dhe bashkëtingëlloret e shqipes; me njësimin ortografik që realizonte zgjeronte mundësinë e receptimit të njëtrajtshëm të kulturës shqiptare në arealin shqipfolës, por jo vetëm; ndërsa baza e tij me shkronja latine lehtësonte kontaktet e shqiptarëve me jetën moderne dhe me mendimin e Evropës Perëndimore.

Alfabeti i «Bashkimit» nxiti polemika edhe në shtypin shqiptar të kohës, brenda dhe jashtë vendit prej të cilit mori mbështetje dhe kritika, kur revista e periodikë botonin shkrime që e miratonin apo e kritikonin. Ndër mbështetësit mund të përmendim Faik Konicën, Asdrenin, Aleksandër Xhuvanin. Jehonë pati edhe ndër botues të huaj, kështu një artikull në gazetën *LA NAZIONE ALBANESE*, do ta vlerësonte shoqërinë «Bashkimi» si një nga tre institucionet më të rëndësishme për gjuhën shqipe, bashkë me revistën «Albania» të Londrës dhe «Shqiptari» i Bukureshtit, alfabetet e të cilave ishin bazuar në shkronjat latine.

Gjatë pushtimit osman, filluan të botoheshin fjalorët dygjuhësh, të cilët jo vetëm i shërbenin ruajtjes dhe kultivimit të gjuhës shqipe, por bashkë me tekstet e tjera (përkthime apo përshtatje liturgjike, poezi) formonin lëndën e parë letrare shqiptare. Në vitin 1908, shoqëria «Bashkimi», botoi *Fjaluer i Rii i Shcypes* i cili u hartua nën dritën e programit të Rilindjes Kombëtare, për kultivimin e gjuhës shqipe të shkruar letrare dhe zhvillimit të studimeve albanistike. Para fjalorit të shoqërisë «Bashkimi» kishte një traditë në hartimin e fjalorëve dygjuhësh, pasi ishin botuar: fjalori latinisht-shqip i Frang Bardhit *Dictionarium latino-epiroticum, una cum nonnullis usitationibus loquendi formulis* (1635); *Fjalur i voghel, sccq p e ltinisctështë* (1895) i Jak Junkut; *Lexikon tës albanikës glossesi* (*Fjalori i gjuhës shqipe* 1904), i Konstandin Kritoforidhit. Hartimi i fjalorëve dygjuhësh gjatë kësaj periudhe u zhvillua për disa arsye: i shërbenin ruajtjes dhe kultivimit të gjuhës shqipe, kur ajo kërcënohej nga zhdukja; nxitën interesin e gjuhëtarëve evropianë për gjuhën shqipe; u mbështetën nga fuqitë evropiane, të cilat përmes tyre përpiqeshin të përhapnin gjuhët e tyre, për të rritur ndikimin në Shqipëri.

Fjaluer i Rii i Shcypes u përdor për tekste shkollore të shkollave katolike, subvencionuar nga qeveria austro-hungareze dhe konsiderohet nga fjalorët e parë

dygjuhësh, pasi shumë fjalë të tij shpjegohen vetëm përmes italishtes. Lënda e tij është bazuar në të folmen shkodrane, në trashëgiminë e veprës së shkruar nga Autorët vjetër të Veriut, por edhe nga studiues të huaj dhe albanologë. Një pjesë e konsiderueshme e fjalëve të tij gjenden edhe në *Fjalorin e gjuhës së sotme shqipe* të vitit 1980. Qëllimi parësor i hartuesve të *Fjaluer i Rii i Shcypes*, ka qenë krijimi i një fjalori shqip, por duke qenë se shumë fjalë shpjegohen vetëm në italisht, fjalori është konsideruar si dygjuhësh. Struktura e fjalorit përbëhet nga parathënia, zërat edhe tre pasqyra për të lehtësuar përdorimin e fjalorit, të cilat përcjellin informacion në tri nivele: sociolinguistik; thjesht gjuhësor dhe gjuhësor - kulturor. Fjalori përfundon me një shtojcë.

Fjalori shquhet për numrin e madh të fjalëve të huazuara në mënyrë të veçantë të turqizmeve, të cilat vlerësohen deri në 12 për qind të lëndës. Disa nga karakteristikat që e dallon këtë fjalor janë: kodifikimi i leksikut të shqipes dhe kontributi në leksikologjinë shqipe; përfshirja e një lëndë deri diku të zgjedhur; fjalët jepen në çerdhen e tyre, d.m.th emri, mbiemri, folja, ndajfolja, emrat foljorë vijnë nga e njëjta rrënjë; kriter i renditjes së fjalëve në fjalësin (glosarin) e tij, është rendi i zakonshëm, pra fjalët janë vendosur sipas rendit alfabetik; fjalët janë vënë në trajtën përfaqësuese të tyre dhe janë shoqëruar me shënimet gramatikore për pjesën e ligjëratës. Fjalori është organizuar sipas një skeme fikse: fjala në trajtën e pashquar, trajta e shquar ose nyja formuese e mbiemrit, shënimet gramatikore, trajta e shumësit, shkurtimi i emrit të autorit nga është vjelë fjala, pas tyre në rastin e fjalës së huazuar vendoset simboli përkatës, shpjegimi në shqip ose sinonimet dhe në fund shpjegimi apo sinonimet në italisht dhe shembuj.

Ndonëse ky fjalor nuk shquhet për ndonjë dobi të madhe pragmatike, pasi mund të përdorej vetëm nga marrësi shqiptar që kishte njohuri të gjuhës italiane dhe ata që dëshironin të mësonin italishten (numri i të cilëve ishte i vogël), vlera e tij qëndron në: mbledhjen e literaturës në funksion të leksikologjisë moderne; prirjen drejt normatizimit; përpjekjen për të zëvendësuar turqizmat me fjalë shqip; përfshirjen e varianteve që nuk i përkisnin shkodranishtes; mospërcaktimin e prejardhjes krahinore; prania e togfjalëshave dhe e shprehjeve idiomatike.

Fjalori «Bashkimit» u ndoq nga fjalorë të tjerë shqip-italisht të cilët kontribuan me shtimin e njësive leksikore dhe frazeologjike në leksikografinë shqiptare.

BIBLIOGRAFIA:

- UKGJINI N. & KULLI F. & FISHTA GJ. (2008), *Fjalori i Bashkimit: botim anastatik i «Fjaluer i Rii i Shcypës»: perbâam Prëie Shocniët t' Bashkimit*.
- ČAKA N. & ČAKA A., *Fjalori i Bashkimit në prizmin e gjuhës së sotme shqipe*, Fakulteti i Inxhinierisë Elektrike dhe Kompjuterike, Fakulteti i Filologjisë Universiteti i Prishtinës, Kosovë.
- CABEJ E. (2008), *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, Çabej, Tiranë.
- ČAKA PALOK L. & TOMOR O. & GJINAJ M. (2008) *Bibliografi për historinë e alfabetit të gjuhës shqipe 1844-2008*, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Tiranë.